

1. मोड्युलचे सविस्तर वर्णन आणि त्याची रचना

मोड्यूल सविस्तर	
विषयाचे नाव	अर्थशास्त्र
अभ्यासक्रमाचे नाव	अर्थशास्त्र 01 (इयत्ता ११ वी , सेमेस्टर - १)
मोड्युलचे नाव / शीर्षक	मानवी भांडवल रचना - भाग १
मोड्यूल आय.डी.	keec_10501
पुर्वापेक्षित	मानवी आणि आर्थिक वाढीबद्दल ज्ञान.
उद्दिष्टे	या धड्यात गेल्यानंतर, शिकणार्यांना खालील गोष्टी समजण्यास मदत होईल : <ol style="list-style-type: none">1. मानवी भांडवलाचा अर्थ, मानव संसाधन विकास आणि आर्थिक वाढ.2. मानवी भांडवल निर्मितीचे स्रोत.3. मानवी भांडवल निर्मितीचे महत्त्व.
संकेतिक शब्द	मानवी भांडवल, भौतिक भांडवल, मानवी विकास, आर्थिक वाढ.

2. Development Team

Role	Name	Affiliation
National MOOC Coordinator (NMC)	Prof. Amarendra P. Behera	CIET, NCERT, New Delhi
Program Coordinator	Dr. Mohd. Mamur Ali	CIET, NCERT, New Delhi
Course Coordinator (CC) / PI	Prof. Neeraja Rashmi	DESS, NCERT, New Delhi
Subject Matter Expert (SME)	Mr. Puneet Arora	Tagore School, Maya Puri, New Delhi
Review Team	Dr. Meera Malhan Dr. Bharat Bhushan	DCAC, University of Delhi Shyam Lal College, University of Delhi
Translator	Mr. Ganesh Channa	Solapur Branch of WIRC of ICAI

अनुक्रमणिका:

१. प्रास्ताविक
२. मानवी भांडवल निर्मिती: समस्या आणि अडचण
३. भारतातील मानवी भांडवल निर्मिती
४. भारतातील शैक्षणिक क्षेत्र
५. प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण
६. शालेय शिक्षण क्षेत्रातील प्रमुख सरकारी उपक्रम
७. उच्च शिक्षण
८. लिंग समानता शिक्षण
९. आरोग्य क्षेत्रातील प्रमुख उपक्रम
१०. निष्कर्ष

१. प्रास्ताविक

या प्रकरणात, आम्ही भारतात मानवी भांडवल निर्मिती कसे करता येईल याचे विश्लेषण केले आहे. आम्ही पाहिले आहे की मानवी भांडवल निर्मिती ही शिक्षण, आरोग्य, नोकरी-प्रशिक्षण, स्थलांतर, ग्रामीण विकास आणि माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानातील गुंतवणूकीचा परिणाम आहे. शिक्षण आणि आरोग्य ही मानवी भांडवल निर्मितीचे दोन सर्वात महत्वाचे स्रोत आहेत. आपल्या सारख्या विकसनशील देशात, बहुसंख्य लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखालील आहेत, ज्यांपैकी अनेकांना मूलभूत शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा उपलब्ध होत नाहीत. या उलट, आपल्या सारख्या देशातील लोकांना चांगल्या प्रतीची आरोग्य सेवा आणि उच्च शिक्षण पोहोचविणे परवडत नाही. शिवाय, जेव्हा मूलभूत शिक्षण आणि आरोग्य सेवा ही नागरिकांचा हक्क मानली जाते, तेव्हा सरकारने नागरिक आणि सामाजिक उत्पीडित वर्गातील लोकांसाठी विनाशुल्क शिक्षण आणि आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. काही प्रमाणात साक्षरता मिळविण्याचे उद्दीष्ट साध्य करण्यासाठी आणि

भारतीयांचे सरासरी शैक्षणिक कौशल्य लक्षणीय वाढविण्यासाठी युनियन आणि राज्य सरकार या दोघांनी गेल्या काही वर्षांमध्ये शिक्षण क्षेत्रात खर्च वाढविला आहे.

२. मानवी भांडवल निर्मिती: समस्या आणि अडचण

एक उत्पादक आणि कार्यक्षम मानवी भांडवल साठा तयार करणे ही अर्थव्यवस्थेच्या वेगवान आर्थिक विकासासाठी अविभाज्य घटक आहे. तथापि, काही विशिष्ट समस्या आणि अडचण आहेत ज्या मानवी भांडवल निर्मितीच्या प्रगतीत अडथळा आणतात. मानवी भांडवलाच्या निर्मितीसाठी वाटप केलेली संसाधने आवश्यक असलेल्या गोष्टींपेक्षा खूपच कमी आहेत. यामुळे मानवी भांडवल निर्मितीच्या सुविधा अपुरी राहिल्या आहेत. समाजातील स्त्रोतांचा वापर बऱ्यापैकी वाया जातो कारण शिक्षित लोकांच्या क्षमता एकतर वापरल्या जात नाहीत (बेरोजगारीच्या बाबतीत) किंवा कमी उपयोगात आणल्या जातात (अल्प-बेरोजगारीच्या बाबतीत). मोठ्या प्रमाणावर अशिक्षितता, गरीब नोंदणी गुणोत्तर प्रमाण, मोठ्या प्रमाणात संख्या होण्याचे प्रमाण आणि आरोग्याच्या कमकुवत सुविधा आणि इतर अकार्यक्षमतेचे प्रमाण ज्यात योग्यरित्या सहभाग घेतला गेला नाही. नोकरीच्या चांगल्या संधी आणि उच्च पगाराच्या शोधात लोक एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करतात. यामुळे दर्जेदार लोक जसे की डॉक्टर, अभियंते इत्यादींचे नुकसान होते ज्याची क्षमता उच्च आहे आणि विकसनशील देशात त्याचे प्रमाण फारच कमी आहे. दर्जेदार मानवी भांडवलाच्या नुकसानाची किंमत खूप जास्त आहे. लोकसंख्येच्या निरंतर वाढीचा मानवी भांडवलाच्या गुणवत्तेवर विपरीत परिणाम झाला आहे. हे सुविधांची प्रत्येक प्रमुख उपलब्धता कमी करते. प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणाच्या तुलनेत काही लोकांसाठी ही संसाधने उच्च शिक्षणाकडे वळविली गेली आहेत. या कारणास्तव, अर्थव्यवस्थेच्या मोठ्या लोकसंख्येची सामान्य उत्पादकता कमी राहिली आहे. विशेषतः अत्यंत कुशल कर्मचाऱ्यांच्या बाबतीत विविध प्रवर्गातील मानव संसाधनांची मागणी व पुरवठा यांच्यात असंतुलन आहे. अशा असंतुलनांच्या अस्तित्वामुळे संसाधनांचा अपव्यय होतो. शिक्षणाच्या बाबतीत, विज्ञान आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या विकासामध्ये कामगिरी विशेषतः असमाधानकारक आहे.

३. भारतातील मानवी भांडवल निर्मिती

या आधीच आपण शिकलो आहोत की मानवी भांडवल निर्मिती ही शिक्षण, आरोग्य, नोकरी-प्रशिक्षण, स्थलांतर आणि माहिती यामधील गुंतवणूकीचा परिणाम आहे. यापैकी शिक्षण आणि आरोग्य ही मानवी भांडवल निर्मितीचे महत्त्वपूर्ण स्रोत आहेत. आपल्याला माहित आहे की आपले केंद्र सरकार, राज्य सरकारे आणि स्थानिक सरकार (महानगरपालिका, नगरपालिका आणि ग्रामपंचायती) असलेला एक संघराज्य देश आहे. भारतीय राज्यघटनेत प्रत्येक स्तरावरील सरकारच्या कामकाजाचा उल्लेख केला आहे. त्या अनुषंगाने शिक्षण आणि आरोग्य या दोहोंवरील खर्च सरकारच्या तीन-स्तरीयांनी एकाच वेळी केला पाहिजे. आता प्रश्न असा आहे की कोण भारतात शिक्षण आणि आरोग्याची काळजी घेत आहे? शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रात सरकारी हस्तक्षेपाची गरज आहे का? हे सर्वज्ञात आहे की शिक्षण आणि आरोग्य सेवा खाजगी आणि सामाजिक दोन्ही फायदे तयार करतात आणि हेच तथ्य आहे की खासगी गुंतवणूकीसह शिक्षणामध्ये सार्वजनिक गुंतवणूकीची आवश्यकता अधोरेखित करते.

शिक्षण आणि आरोग्यावरील खर्च दीर्घकालीन मुदतीसाठी मोठा प्रभाव पाडतात आणि त्या सहजपणे उलगडल्या जाऊ शकत नाहीत; म्हणूनच, सरकारचा हस्तक्षेप आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, एकदा एखाद्या मुलाने शाळेत प्रवेश घेतल्यास किंवा एखाद्या आरोग्य सेवा केंद्रात प्रवेश घेतल्यास आवश्यक सेवा दिल्या जात नाहीत, मुलाला दुसऱ्या संस्थेत हलविण्यापूर्वी निर्णय घेण्यापूर्वी, मोठ्या प्रमाणात नुकसान झालेले असते. शिवाय, या सेवांच्या वैयक्तिक ग्राहकांकडे सेवेची गुणवत्ता आणि त्यांच्या किंमतींबद्दल संपूर्ण माहिती नाही. अशा परिस्थितीत, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा पुरविणारी मक्तेदारी सत्ता मिळवतात आणि या प्रकरच्या शोषणात सामील असतात. या परिस्थितीत सरकारची भूमिका ही आहे की या सेवांच्या खासगी सेवा प्रदात्यांनी सरकारने ठरविलेल्या मानकांचे पालन केले पाहिजे आणि योग्य किंमत आकारली पाहिजे.

भारतात, केंद्रीय व राज्य पातळीवरील शिक्षण मंत्रालय, शैक्षणिक विभाग आणि नॅशनल शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (एनसीईआरटी), विद्यापीठ अनुदान आयोग (यूजीसी) आणि अखिल भारतीय तंत्रशिक्षण परिषद (एआयसीटीई) या संस्थांना सुविधा पुरवितात. जे शिक्षण क्षेत्रांत

येतात. तसेच, केंद्र व राज्य पातळीवरील आरोग्य मंत्रालये, आरोग्य विभाग आणि भारतीय वैद्यकीय संशोधन परिषद (आयसीएमआर सारख्या विविध संस्था) या आरोग्य क्षेत्रांतर्गत येणाऱ्या संस्थांना सुविधा देतात.

४. भारतातील शैक्षणिक क्षेत्र

या क्षेत्रातील खर्च सरकारच्या दोन मार्गांनी व्यक्त केला जातो, (i) एकूण सरकारी खर्चाची टक्केवारी आणि (ii) सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या (जीडीपी) टक्केवारीनुसार. शैक्षणिक खर्चाची टक्केवारी सरकारसमोर असलेल्या गोष्टींच्या योजनेतील शिक्षणाचे महत्त्व दर्शवते. जीडीपीच्या शैक्षणिक खर्चाची टक्केवारी हे दर्शविते की सरकारचे उत्पन्न देशातील शिक्षणाच्या विकासासाठी किती वचनबद्ध आहे. सन १९५२ - २०१४ दरम्यान, एकूण सरकारी टक्केवारी म्हणून शिक्षण खर्च ७.९२ ते १५.७ वर वाढला आणि जीडीपीच्या टक्केवारीनुसार ०.६४ ते ४.१३ पर्यंत वाढ झाली. अद्याप पन्नासच्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात तीन दशकांपर्यंत शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण जवळजवळ स्थिर राहिले आहे. सन १९८० च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत त्याची वाढ सुरू झाली आणि प्राथमिक शिक्षण आणि शिक्षणामध्ये आंतरराज्य असमानतेत लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. अजूनही भारतातील सार्वजनिक खर्च अपुरा आहे. वर्ष २०१४-२०१५ मध्ये हे जीडीपीच्या केवळ ३.१ टक्के होते, तर उद्दिष्ट जीडीपीच्या ६ टक्के आहे. तथापि, शिक्षणावर खासगी क्षेत्राची गुंतवणूक जास्त आहे.

२०११ च्या जनगणनेनुसार, भारतातील सरासरी साक्षरतेचे प्रमाण ७४.४ टक्के आहे तसेच वर्ष १९५१ मध्ये १८.३३ टक्के इतके होते. तर आपल्या लोकसंख्येपैकी एक चतुर्थांश अजूनही अशिक्षित आहे. अनेक राज्ये ही आहेत राष्ट्रीय सरासरी साक्षरतेच्या तुलनेत खाली आणि तेथे आंतरराज्य असमानता आहे. केरळमध्ये सर्वाधिक साक्षरता दर ९३.९१ टक्के आहे आणि ६३.८२ टक्के सह बिहार सर्वात निम्न स्थानावर आहे (जनगणना, २०११).

साक्षरतेच्या बाबतीत, अनेक आशियाई देशांच्या तुलनेत भारत कमी आहे. मानव विकास अहवालात २०११ नुसार २००५-२०१० मध्ये भारतात प्रौढ निरक्षरतेचे प्रमाण ३७.२ टक्के इतके होते तर चीनमध्ये ६ टक्के, श्रीलंकेत ९.४ टक्के, फिलिपिन्समध्ये ४.६ टक्के आणि

अर्जेटिनामध्ये २.३ टक्के इतके होते. साक्षरतेच्या आघाडीवरील भारताच्या निकृष्ट कामगिरीचा सर्वांगीण विकासावर परिणाम झाला असावा, असा व्यापक विश्वास आहे.

टेबल १

क्रमांक	तपशील	१९९०	२०००	२०१५
१	प्रौढ साक्षरता दर (१५+ वयोगटातील लोकांची टक्केवारी)			
	१.१ पुरुष	६१.९	६८.४	८१
	१.२ महिला	३७.९	४५.४	६३
२	प्राथमिक पूर्णता दर (१५+ ते २४ वयोगटातील लोकसंख्या)			
	२.१ पुरुष	७८	८५	९४
	२.२ महिला	६१	६९	९९
३	युवक साक्षरतेचे प्रमाण (१५+ ते २४ वयोगटातील लोकसंख्या)			
	३.१ पुरुष	७६.६	७९.७	९२
	३.२ महिला	६४.२	६४.८	८७

स्त्रोत: भारतीय आर्थिक विकास, इ. ११ वी , एनसीईआरटी पाठ्यपुस्तक

५. प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण

प्राथमिक शिक्षण (प्राथमिक आणि उच्च प्राथमिक शालेय शिक्षण) एकूण शिक्षण खर्चाचा मोठा वाटा आहे. उच्च किंवा तृतीय श्रेणीतील शिक्षण (महाविद्यालये, पॉलिटेक्निक आणि विद्यापीठांसारख्या उच्च शिक्षण देणार्या संस्था) तुलनेने कमी आहे. सरासरी, तृतीयक शिक्षणावर सरकार कमी खर्च

करत असला तरी तृतीय स्तरावरील शिक्षणावरील 'प्रति विद्यार्थी खर्च' प्राथमिकपेक्षा जास्त आहे. याचा अर्थ असा नाही की आर्थिक संसाधने प्राथमिक शिक्षणामधून प्राथमिक शिक्षणाकडे वर्ग करावीत. जसजसे आपण शालेय शिक्षण वाढवितो तसे आम्हाला अधिक प्रशिक्षित शिक्षकांची आवश्यकता असते; म्हणूनच शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर खर्च वाढविला पाहिजे.

मुलांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ (आरटीई कायदा) संसदेने मंजूर केला. आरटीई कायद्याच्या ठळक वैशिष्ट्यांमध्ये असे आहे की प्राथमिक अवस्थेपर्यंत प्रत्येक मुलास विनामूल्य आणि सक्तीचे शिक्षण मिळेल, ज्या भागात तीन वर्षांच्या आत विहित मर्यादेमध्ये शाळा नाहीत अशा भागात शाळा सुरु केल्या जातील. केंद्र व राज्य या कायद्यातील तरतुदी पार पाडण्यासाठी निधी पुरवण्यासाठी जबाबदाऱ्या सामायिक करत आहेत. पालकांनी आपले कर्तव्य आहे कि आपल्या मुलास शेजारच्या ठिकाणी प्रवेश देणे आणि कोणतीही शाळा कोणत्याही मुलाचा प्रवेश नाकारू शकत नाही किंवा प्रवेशा दरम्यान कोणतीही शुल्क जमा करू शकत नाही.

६. शालेय शिक्षण क्षेत्रातील सरकारी उपक्रम

- **सर्व शिक्षा अभियान (एसएसए):** सार्वत्रिकरणासाठी हा प्रमुख कार्यक्रम आहे हा उपक्रम २००९ मध्ये सुरु झालेल्या प्राथमिक शिक्षणाच्या आणि राज्यांच्या भागीदारीत हाराबविला जात आहे. एसएसएची प्रमुख उद्दीष्टे अशी आहेत: (i) शाळांमध्ये मुलांची नावे वाढविणे, (ii) उच्च प्राथमिक टप्प्यापर्यंत सर्व मुलांची धारणा वाढविणे, आणि (iii) प्राथमिक शिक्षणामध्ये वाढ करणे आणि उच्च प्राथमिक स्तरावरील. एसएसए च्या माध्यमातून आरटीई कायद्यातील तरतुदी लागू केल्या आहेत.
- **पढे भारत-बढे भारत :** एसएसए अंतर्गत २०१४ मध्ये सुरु केलेला हा उपक्रम (i)सुधारणा करून समजून घेऊन वाचन करणे आणि (ii) गणितामध्ये सकारात्मक रूची आणि योग्यता निर्माण करणे हे आहे.
- **राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान:** आरएमएसएचे उद्दीष्टप्रवेश वाढविणे माध्यमिक शिक्षणात आणि गुणवत्ता सुधारणे हे आहे. हा कार्यक्रम २००९ मध्ये सुरु करण्यात आला होता. २०२० पर्यंत माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांचे सार्वत्रिक प्रवेश मिळवण्याचे उद्दीष्ट आहे.

या पुढाकारांशिवाय इतर सरकारी कार्यक्रम शाळांमध्ये (१९९५ मध्ये सुरु झालेल्या) मिड-डे मील आणि कस्तूरबा गांधी बालिका विद्यालय आहेत. (केजीबीव्ही) २००४ मध्ये सुरु करण्यात आले. मिड-डे जेवणाचे उद्दीष्ट नावनोंदणी, धारणा आणि उपस्थिती वाढविणे आणि एकाच वेळी मुलांमधील पौष्टिक पातळीत वाढ करणे. केजीबीव्ही योजनेचे उद्दीष्ट्य एससी, एसटी, ओबीसी, अल्पसंख्याक समुदाय आणि बीपीएल कुटुंबातील मुलींसाठी उच्च प्राथमिक स्तरावर निवासी शाळा सुरु करणे हा होता.

७. उच्च शिक्षण

भविष्यात ज्ञान आणि विज्ञानावर आधारित समाज तयार करण्यासाठी उच्च शिक्षण हे सर्वात शक्तिशाली साधन आहे. भारतीय उच्च व तंत्रशिक्षण प्रणाली ही जगातील सर्वात मोठी आहे. परंतु उच्च शिक्षणाच्या पातळीवर पोहोचणाऱ्या लोकांची संख्या फारच कमी आहे. म्हणून उच्च शिक्षण पातळीवर पोचणाऱ्या लोकांची संख्या हळूहळू कमी झाल्यामुळे भारतातील शिक्षण पिरॅमिड आकाराची आहे. उच्च शिक्षणासाठी वाटप वाढवणे आणि उच्च शिक्षण संस्थांचे मानक सुधारणे आवश्यक आहे जेणेकरून अशा संस्थांमध्ये विद्यार्थ्यांना रोजगारक्षम कौशल्य दिले जाईल.

८. शिक्षणामध्ये लिंग समानता

पुरुष आणि महिलांमध्ये साक्षरतेच्या दरामधील फरक कमी होत आहे. हे लिंग समतेमध्ये सकारात्मक विकासाचे संकेत देते. तथापि, महिलांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे कारण यामुळे महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य आणि सामाजिक स्थिती सुधारण्यास मदत होईल. हे देखील अनुभवी आहे की स्त्रियांच्या शिक्षणामुळे जनन दर आणि महिला आणि मुलांच्या आरोग्यावर परिणाम होतो.

९. आरोग्य क्षेत्रातील प्रमुख पुढाकार

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने साथीच्या आजारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी, आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि आरोग्यासाठी आरोग्य सेवा देण्याची व ग्रामीण भागातील वैद्यकीय सुविधा सुधारण्यासाठी आरोग्य विभागात कर्मचार्यांच्या प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम सुरु केला. त्यानंतर, पाचव्या

पंचवार्षिक योजनेतर्गत आरोग्य सेवा कार्यक्रम असुरक्षित गट म्हणजेच मुले, गर्भवती व नर्सिंग मातांसाठी कुटुंब कल्याण व पोषण कार्यक्रमात एकत्रित करण्यात आले. त्यानंतर ग्रामीण भागातील आणि समाजातील तुलनेने दुर्लक्षित घटकांसह गरीब लोकांपर्यंत आरोग्य सेवा सुविधा वाढविण्यात आल्या. हॉस्पिटलची सुविधा, बेड्स आणि इतर संसाधने वर्धित केली गेली.

न्याय्य, स्वस्त आणि दर्जेदार आरोग्य सुविधांमध्ये सार्वत्रिक प्रवेश सक्षम करण्यासाठी राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (एनएचएम) २०१३ मध्ये सुरु करण्यात आले. विशेषतः गरीब आणि असुरक्षित लोकसंख्येस सुलभ, स्वस्त आणि प्रभावी प्राथमिक आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्याची आवश्यकता आहे. जनाई सुरक्षा योजना, प्रधानमंत्री स्वास्थ्य सुरक्षा योजना, स्वच्छ भारत मिशन हे आरोग्य क्षेत्रातील इतर महत्वाचे उपक्रम आहेत.

या पुढाकाराने आरोग्य क्षेत्रात लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. मृत्यूचे प्रमाण १९५१ मध्ये प्रति हजार २७.४ वरून २०१४ मध्ये ७.० वर घसरले आहे. १९५१ मध्ये बालमृत्यू दरही १६४ वरून २०१३ मध्ये ४० टक्के पर्यंत खाली आला आहे. जन्माचे आयुर्मान वाढले आहे. वर्ष १९५१ मध्ये जन्मदर ३७.२ पुरुषांसाठी आणि महिलांसाठी ३६.२ टक्के होते. वर्ष २००९-२०१३ मध्ये महिलांसाठी ६९.३ टक्के होते तरीही सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील एकत्रित आरोग्य सेवा सेवांची उपलब्धता अपुरी आहे. मोठ्या संख्येच्या लोकसंख्येसाठी सेवा आणि सुविधा देखील परवडण्यायोग्य नसतात. लोकांच्या हितासाठी सर्वाना सर्वसमावेशक मार्गाने पोहोचण्याच्या दृष्टीने २०१७ मध्ये सरकारने राष्ट्रीय आरोग्य धोरण (एनपीई) मंजूर केले.

१०. निष्कर्ष

मानवी भांडवल निर्मिती आणि मानवी विकासाचे आर्थिक आणि सामाजिक फायदे सर्वश्रुत आहेत. अशा प्रकारे व्यावसायिक शिक्षणावर भर देताना शिक्षण हे नोकरीभिमुख असणे आवश्यक आहे. जगात वैज्ञानिक आणि तांत्रिक मनुष्यबळाचा श्रीमंत भारत आहे. उच्च आणि तांत्रिक शिक्षणाचे योग्य नियोजन केले पाहिजे. अधिक शाळा उघडण्याची, सुधारण्यासाठी शालेय स्तरावरपायाभूत सुविधा, अधिक शिक्षकांची नेमणूक करण्याची, विनामूल्य पाठ्यपुस्तके उपलब्ध करून देण्याची आणि शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्याची गरज आहे. समाजातील विविध क्षेत्रांमध्ये शिक्षण आणि आरोग्य सेवांचा प्रसार सुनिश्चित केला पाहिजे जेणेकरून एकाच वेळी आर्थिक

वाढ आणि समता मिळू शकेल. आम्हाला त्यास गुणात्मकरित्या सुधारण्याची आणि अशा परिस्थिती प्रदान करण्याची आवश्यकता आहे जेणेकरून त्यांचा वापर आपल्या स्वतःच्या देशात केला जाईल.

शिक्षण आणि आरोग्य हे मानवी जीवनासाठी अविभाज्य आहे या कल्पनेवर मानवी विकास आधारित आहे. जेव्हा लोकांमध्ये त्यांचे ज्ञान वाचण्याची आणि लागू करण्याची क्षमता असते तेव्हाच; ते जास्तीत जास्त फायदे मिळवू शकतात, जे त्यांना दीर्घ आणि निरोगी आयुष्यासाठी सक्षम करेल. शिक्षणामधील गुंतवणूकीमुळे मानवाचे मानवी भांडवलात रूपांतर होते, जे कामगार उत्पादकता वाढवते. भविष्यातील उत्पन्नाचे स्रोत वाढेल या अपेक्षेने उच्च गुंतवणूकीतून श्रम उत्पादकता वाढविण्यात या वृद्धी होते. शिक्षणामधील गुंतवणूक, नोकरीवरील प्रशिक्षण, आरोग्य, स्थलांतर आणि माहिती ही मानवी भांडवल तयार करण्याचे स्रोत आहेत. एकूण सरकारी खर्चाच्या शिक्षणावरील खर्चाची टक्केवारी ही सरकारच्या गोष्टींच्या योजनेतील शिक्षणाचे महत्त्व दर्शवते. आरोग्य सेवा सेवा अधिक प्रवेशजोगी आणि परवडणारी असणे आवश्यक आहे. शिवाय आरोग्याची काळजी ही दारिद्र्य, स्वच्छता, पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता इत्यादींसह देखील अधिक पसंत आहे ज्यासाठी अधिक समग्र आणि सर्वसमावेशक नियोजन करण्याची आवश्यकता असेल.